

DİNİ APELYATİVLİ LEKSİKA QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ VƏ TOPONİMLƏRİNDƏ

Sevinc SADIQOVA¹,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
sevincsadigova@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Qərbi Azərbaycan şivələrində dini mərasimlərlə bağlı işlənən apelyativ leksika və bu ərazidə tarixən mövcud olmuş dini apelyativli onomastik leksika – toponimlər araşdırılır.

Dini mərasimlərlə bağlı işlənən apelyativ leksika xalqın min ildən artıq bir dövrdə yaddaşında özünə yer edərək möhkəmlənmiş vahidlərdir. Dini mərasimlərlə bağlı işlənən apelyativ leksikanın işlənmə tezliyi çox, işlənmə arealı genişdir. Müxtəlif mərasimlərlə bağlı sözlər dedikdə, buraya yas (adna (cümə axşamı), azayeri (yas mərasimi olan ev), şivən // şüvən (ağlaşma) və dini ayinlər zamanı keçirilən mərasimlərlə bağlı sözlər (ələm, tuğ) aiddir. Bunlardan müəyyən qismi tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan aborigen əhali – Azərbaycan türkləri İslam dinini qəbul etdikdən sonra bu dini dünyagörüşü onların həyatına, məişətinə, adət-ənənələrinə yansdığı kimi, bir çox onomastik vahidlərdə də öz əksini tapmışdır. Bu onomastik vahidlərin böyük əksəriyyəti erməni şovinistləri tərəfindən dəyişdirilərək qondarma adlarla əvəz olunmuşdur. Lakin biz tarixi mənbələr, statistik məlumatlar, hərbi-topoqrafik xəritələr əsasında tarixi adları müəyyənləşdirməyə çalışmışıq.

AÇAR SÖZLƏR: dini leksika, apelyativ leksika, onomastik leksika, Qərbi Azərbaycan şivələri, Qərbi Azərbaycan toponimləri.

Севиндж Садыхова

РЕЛИГИОЗНАЯ АПЕЛЛЯТИВНАЯ ЛЕКСИКА В ГОВОРАХ И ТОПОНИМАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме. В статье рассматривается апеллятивная лексика, используемая в связи с религиозными обрядами в говорах Западного Азербайджана, а также ономастическая лексика с религиозными апеллятивами - топонимами, исторически существовавшими в этой местности.

Апеллятивная лексика, используемая в связи с религиозными обрядами, представляет собой единицы, закрепившиеся в памяти народа более тысячи лет. Апеллятивная лексика, используемая в связи с религиозными обрядами, имеет высокую частоту использования и широкий ареал

¹ Orcid ID: 0000-0001-8720-3262

использования. Если говорить о словах, связанных с различными обрядами, то сюда можно отнести слова, связанные с трауром (адна (четверг), азайери (дом с трауром), шиван//шуван (плач)) и слова, связанные с церемониями, проводимыми во время религиозных обрядов (элэм, туг). Некоторые из них исторически использовались в литературном языке.

После того, как аборигенное население, проживающее на территории Западного Азербайджана - азербайджанские турки, приняло ислам, это религиозное мировоззрение нашло отражение в их жизни, быту, обычаях, а также во многих ономастических единицах. Большинство этих ономастических единиц были изменены армянскими шовинистами и заменены вымышленными именами. Однако исторические названия мы определяем на основе исторических источников, статистических данных, военно-топографических карт.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: религиозная лексика, апеллятивная лексика, ономастическая лексика, западноазербайджанские диалекты, западноазербайджанские топонимы.

Sevindj Sadigova

VOCABULARY WITH RELIGIOUS APPELLATIVES IN WESTERN AZERBAIJAN DIALECTS AND TOPONYMS

Summary. *The article studies the appellative vocabulary used in connection with religious rituals in the dialects of Western Azerbaijan, as well as onomastic vocabulary with religious appellatives - toponyms that historically existed in this area.*

Appellative vocabulary used in connection with religious rites represents units that have been fixed in the memory of the people for more than a thousand years. Appellative vocabulary used in connection with religious rituals has a high frequency of use and a wide range of use. If we talk about words associated with various rituals, then here we can include words associated with mourning (adna (Thursday), azayeri (house of mourning), shivan//shuvan (crying)) and words associated with ceremonies held during religious rites (elem, tug). Some of them have been historically used in literary language.

After the aboriginal population living in the territory of Western Azerbaijan - the Azerbaijani Turks, adopted Islam, this religious worldview was reflected in their life, way of life, customs, as well as in many onomastic units. Most of these onomastic units were changed by Armenian chauvinists and replaced with fictitious names. However, we determine historical names on the basis of historical sources, statistical data, and military topographic maps.

KEYWORDS: *religious vocabulary, appellative vocabulary, onomastic vocabulary, Western Azerbaijani dialects, Western Azerbaijani toponyms.*

GİRİŞ. Xalqın həyat tərzi, məişəti, adət-ənənələri əsrlər boyu formalaşdıqca müxtəlif mərasimlər yaranır və bu mərasimlərlə bağlı leksik vahidlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Bunların müəyyən bir qismini dini mərasimlərlə bağlı işlənən apelyativ leksika təşkil edir.

Dini mərasimlərlə bağlı işlənən apelyativ leksika xalqın min ildən artıq bir dövrdə yaddaşında

özünə yer edərək möhkəmlənmiş vahidlərdir. Dini mərasimlərlə bağlı işlənən apelyativ leksikanın işlənmə tezliyi çox, işlənmə arealı genişdir. Müxtəlif mərasimlərlə bağlı sözlər dedikdə, buraya yas (adna (cümə axşamı), azayeri (yas mərasimi olan ev), şivən // şüvən (ağlaşma) və dini ayinlər zamanı keçirilən mərasimlərlə bağlı sözlər (ələm, tuğ) aiddir. Bunlardan müəyyən qismi tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan aborigen əhali – Azərbaycan türkləri İslam dinini qəbul etdikdən sonra bu dini dünyagörüşü onların həyatına, məişətinə, adət-ənənələrinə yansıdığı kimi, bir çox onomastik vahidlərdə də öz əksini tapmışdır. Bu onomastik vahidlərin böyük əksəriyyəti erməni şovinistləri tərəfindən dəyişdirilərək qondarma adlarla əvəz olunmuşdur. Lakin biz tarixi mənbələr, statistik məlumatlar, hərbi-topoqrafik xəritələr əsasında tarixi adları müəyyənləşdirməyə çalışdıq.

Dini mərasimlərlə bağlı Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən apelyativ leksika

Dini mərasimlərlə bağlı apelyativ leksika yas mərasimi və dini mərasimlərlə bağlı olmaqla iki qrupa ayrılır. Yas mərasimi ilə bağlı sözlərdən olan şivən//şüvən leksemi Qərbi Azərbaycanın əksər şivələrində işlənir, “ağlaşma” mənasındadır; məs.: *Gejəynən şüvən tüşdü Usufun öynə* (Ağb.).

Ədəbi dil nümunələrində eyni semantika ilə, şivən fonovariantında işlənmişdir: *Baybörə bəgin* dünlüğü altun ban evinə şivən *girdi* [1, s.61]; *Ol yigit üzərinə möhkəm qara şivən oldı* və s. [1, s.95]

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin əksəriyyətində həftənin dördüncü gününü (cümə axşamı) ifadə etmək üçün *adna* sözü işlənilir. Xüsusən də bu söz yas mərasimləri zamanı, mərhumun qırxi çıxana qədər hər həftənin dördüncü günü təşkil olunan ehsan məclisini bildirmək üçün işlənilir; məs.: *Həsənin adnasıdı, gedəjəm orya* (Ağb.); *Adna vermillər, bir də qırxında gedərix`* (Əşt.).

Ədəbi dildə bu söz həftənin dördüncü günü mənasında işlənmişdir: İmadəddin Nəsimidə: *Adinə neçin oldu, adinənin adın bil, Bu sirri ol bilir kim, həq ilə aşınadır* [2, s.18]; *Adinə* günü gördü camalını Nəsimi, *Əmdi ləbi-ləli-şəkkərin ol qanə-qanə* [2, s.61]; *Misrəmi həm cameəm, həm cüməyəm, həm adinə, Ruhi-qüdsün nəfəsi, həm beytinin məmuruyam* [2, s.113]; Qövsü Təbrizidə: *Şənbəvü adinə çox gördüm, vəli gün görmədim, Ta bu məktəbxanədə fərq etdim ağü qarə mən* [2, s.206] və s. Ədəbi dildə bu leksem orta işlənmə tezliyinə malik olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri ilə yanaşı, bu söz Azərbaycan dilinin Şəki, Qax, Zaqatala, Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Şəmkir, Zəngilan dialekt və şivələrində də müşahidə olunur. Tatar dilində bu söz *atna* fonovariantında, “*həftə*” mənasında işlənir [3, s.56]. V.V.Radlov bu leksemi “*cümə*” mənasında izah etmişdir [4, I, 1, 494].

Dini mərasimlərlə, inanclarla bağlı Qərbi Azərbaycan şivələrində ələm, *piti* // *pitix*, *tuğ* kimi sözlər işlənir.

Göyçə dialektində “*dua*” mənasında *pitix*, İrəvan dialektinin Əştərək şivəsində “*yazi*” mənasında *piti* leksemələri işlənir; məs.: *Nənəm həmməşə pitix* gəzirərdi yaxasında (Çəm.). Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, *cadu-piti* qoşa sözünün tərkibində də bu leksem işləkdir.

Bu leksik vahid vaxtilə ədəbi dilimizdə *bitik* fonovariantında işlənmişdir; Yusif Məddahda: *Var bu bitiyi Yəmən şahinə ver, De ana, canınçün qurtarsın əsir* [2, s.115]; Kişvəridə: *Yar göndərmiş bitik kim,*

Kişvərini öldürün, Xoşdilər kim, bir nişani-istimalətdir mana [2, s.15]; Ş.İ.Xətəidə: Öz halımı ərzi fəş qıldım, Yaşım la **bitikni** yaş qıldım və s. [2, s.124]. Ədəbi dildə bu leksem “*məktub, yazı*” mənalarında işlənmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrində “*yazı*” mənasında işlənmişdir: “*Bark itgüçi, bədiz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabğaç kağan çıkanı Çañ sənün kälti*” (*memar, bəzəkvuran, daş üzərində yazı yazan tabğaç məmuru Çan Sənün gəldi*) [5, s.206]; “*Bu bitig bitigmə atısı Yol(l)ıg t(igin)*” (*Bu yazını yazan (mərhəmətin) qohumu Yolluq tigindir*) [5, s.28]. E.N.Nəcib “Xosrov və Şirin” poemasının tərcüməsində Qütbün işlətdiyi **bitikli** sözünü və moqol mənşəli hesab etdiyi bijikli sözünü “*yazılmış*” mənasında izah etmişdir [6, s.87].

“Qədim türk lüğəti”ndə *bitig* sözü “*kitab, yazı, sənəd; yazı prosesi; yazı xətti; amulet, qoruyucu əfsun*” mənalarında izah olunmuşdur [7, s.103]. M.Kaşğari [8, I, 385] bu sözün yazı mənası ilə yanaşı, oğuzlarda ovsun, sehr, tilsim mənalarında da işlənməsini qeyd etmiş, V.V.Radlov [4, IV, 1344, 1775], E.V.Sevortyan [9, II, 156-157] da bu leksemi həmin mənalarda qeydə almışdır. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində bu leksem türk dillərinə aid lüğətlərdə qeyd edildiyi eyni semantika ilə, b~p, k~x` səsəvəzlənməsi ilə bu gün də işlənməkdədir.

Dərələyəz şivəsində “*dini bayraq*” mənasını ifadə edən, ədəbi dildə arxaikləşmiş ələm leksemi işləkdir: *Məhərrəmliyədə ələm oynadılar; Yaylığın aparıb meçitdə ələmə bağlıyıb.*

Bu söz tarixən ədəbi dildə geniş şəkildə işlənmişdir: “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da: *Qaba ələm götürən xanınız kim qırış günü öndin?* [1, s.132]; *Qazan gördi kim, ləşkər önincə bir ağ-boz atlu, ağ ələmlü bəg dəmir donlu Oğuzun önincə gəldi* [1, s.161]; Qazi Bürhanəddində: *Yenə götürdü ələm qafıləsaları-eşq, Köçdü yenə uş gedər bu dərdü divari-eşq* [2, s.56]; Yusif Məddahda: *Bindi şol saat altmış bin ər, Götürübən tiğü ələm, səncaqilər* [2, s.108]; İki ləşkər biri-birinə yönü, Dikdilər sancaq, ələm çalış günü [2, s.119]; Kişvəridə: *Zülfi-mişkinün ələm, sən padişahi-mülki-hüsn, Xanda kim, varsan saña Tanrı verir firuzluq* [2, s.46]; Şah İsmayıl Xətəidə: *Qızıl ələm, qızıl bayraq, qızıl tac, Geyinsə qazilər, ol gün həzərdir* [2, s.52]; Mirzə Fətəli Axundovda: *Qabaqda on iki şatır qıvrıq geyinmiş; çəhərguşə bərk başlarında, onların dalısınca on iki ələmdar, əlvən ələmlər əllərində sonra dəsteyi-pişximətən ki, birisinin başında bir məcməi var idi* [2, s.306-307] və s. V.V.Radlovun lüğətində [4, I, 1, 814] bu morfemin yaratdığı söz qeydə alınmışdır.

Dərələyəz dialektində “*dini bayraq*” mənasında, ələm sözünün sinonimi kimi **tuğ** sözü işlədilir. H.Mirzəyev tuğun hazırlanması ilə bağlı maraqlı məlumat vermişdir: “...hamar taxtadan hazırlanır. Dörd tərəfi küncü və əl tutma yeri olur. Onun hər iki üzünü gözəl parça ilə örtülür. Üstünə güzgü qoyurlar və beş barmaq salınır. Ələmi, tuğu gəzdiren adam dini mərsiyələr, münacatlar oxuyur... və əvəzində camaatın verdiyi payı, pulu götürüb əlindəki torbasına qoyur” [10, s.305].

Ədəbi dildə həm *tuğ*, həm də *tuğra* variantlarında rast gəlinir; “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da: *Qazan bəgün qardaşı kafirin tuğıylasancağı* qılıcladı, yerə saldı [1, s.50]; *Boyu uzun Burla xatun qara tuğın kafirin qılıcladı, yerə saldı* [1, s.93]; Yusif Məddahda: *Çalmır seku, səncaqi-ələm başlay, Tuğü keskü nəfirü kərənay* [2, s.105]; Kişvəridə: “*Kilki-qüdrətdən yazılmış arizində xətti-səbz, Hüsninə mənşuri-mişkin xali-tuğrası anun* [2, s.51]; *Ğəmü ənduhi-mülkidən nişan şər kimsəyə gəlsə, Anın tuğrası qan birlə yazılmış, Kişvəri, sözün*” [2, s.61]; Ş.İ.Xətəidə: *Çünki rəhmin yox məzarim üstünə bir daş edüb, Ey*

vəfasız, onu **tuğra** qıldığı yəni ki, nə? [2, s.216]; M.Füzulidə: *Yazıldı səbzeyi-novxizdən xəti ehkam, Çəkildi sayeyi-mətbui-sərvdən tuğra* [2, s.21] və s.

Dialektoloji ədəbiyyatda **tuğ** sözünün Ağsu, İmişli, Şuşa, Zərdab şivələrində, şərq qrupu dialekt və şivələrində [11, s.7] *bayraq* mənasında işlənməsi qeyd olunmuşdur. Qədim türk yazılı abidələrində də həmin fonosemantika ilə işlənmişdir: “Tuğ taşıkır ärikli yälmä äri kälti: yağı (kälü)r, -tidi; yağın başı yorıyu kälti” (Bayraq qaldırıb səfərə çıxan zaman süvari kəşfiyyat döyüşçüsü gəldi, - yağın başı, - dedi. Yağının başı çapa-çapa gəldi) [5, s.272]. Bu söz tuva dilində *tuk*, qazax dilində *tu*, qırğız dilində *tuu*, başqırd dilində *tiu* formalarında işlənir [10, s.305]. “Qədim türk lüğəti”ndə [7, s.584], M.Kaşğarinin [8, I, 450, III, 135], V.V.Radlovun [4, III, 1421, 1425, 1429] lüğətlərində *bayraq* mənasında qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində dini apelyativli onomastik leksika

Qərbi Azərbaycan ərazisi minilliklər ərzində Azərbaycan türklərinin yaşayış məskəni, doğma yurdu olmuşdur və təbii olaraq, xalqımıza məxsus izlər, nişanələr bu torpaqlara əsrlər boyunca həkk olunmuş, bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu izlərin böyük bir qismi də onomastik vahidlərdə yaşayır ki, bunlardan dini apelyativli onomastik leksikanın araşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İslam dini ilə bağlı dini apelyativli toponimlər: bu qrupa daxil etdiyimiz toponimlər *molla, seyid, hacı, məşədi və b. dini apelyativ vahidlər vasitəsilə yaranmışdır:*

- molla apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: Molla Avdı dağı (Ağbaba), Molladursun (İrəvan), Mollabəyazid (İrəvan), Mollaqasım (İrəvan) və s.

- hacı apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: Hacı Bayram (Ağbaba), Hacı Alioğlu çayırı (Ağbaba), Hacı Salman tapı, Hacı Mimoy karxanası, Hacılar (İrəvan), Hacı Eylas kəndi (Zəngibasar), Hacı Vəlilər yurdu (Zəngibasar) və s.

- məşədi apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: Məşədi Hasan heriyi, Məşədi yurdu (Pəmbək), Məşədi Novruzun yurdu (Zəngibasar) və s.

- seyid apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: Seyidli qırı, Seyid Məhəmməd ocağı, Seyid Ağa çayırı, Seyid Məhəmməd günbəzi, Seyidli-arsaxlı (İrəvan), Seyidkənd (Zəngibasar) və s.

- imam apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: İmamarx, İmamşarlu və s.

- axund apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: Axund Buzovan [12, s.63].

- qazı apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: Qazı qışlağı, Qazıbəyli (Gərnibasar).

Ziyarət dağı, Sünnü tərəsi, Piri ocağı (Pəmbək), Kümbəzli (İrəvan), Ocaq bulağı (Zəngibasar).

İslamaqədərki dövrlə bağlı dini apelyativli toponimlər:

- kilsə apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: Birinci Qızılkilsə (Şörəyel), İkinci Qızılkilsə (Ağbaba), Böyük Qarakilsə (Pəmbək), Yuxarı Kilsə [12, s.87], Qarakilsə [13, s.57], Üçkilsə, Göykilsə [13, s.58], **Qızılkilsə (Göyçə), Ağkilsə (Göyçə) və s.;**

- xaç apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: Qaraxac (İrəvan) və s.;

- vəng apelyativi vasitəsilə yaranmış toponimlər: Qızıl vəng (İrəvan), Sağmosavəng (Abaran), Qoduxvəng (Dərələyəz), Qaravəng (Dərələyəz) [14, s.147], Axuşvəng (Gərnibasar), Əyri vəng (Qırxbulaq) və s.

Nəticə

Qərbi Azərbaycan şivələrində və toponimlərində dini apelyativli leksikanın araşdırılması dilimizin tarixinə nəzər salmaq, xalqımızın keçdiyi çoxəsrlik yolu izləmək işində bizə zəngin faktlar verir, bu faktlar həm dil tariximizin, həm din tariximizin öyrənilməsi baxımından çox qiymətlidir.

Onomastik leksikanın ən maraqlı qismini təşkil edən toponimlərin regionlar üzrə hərtərəfli və sistemli şəkildə, tarixi mənbə və faktlar əsasında öyrənilməsinin çox böyük elmi, praktik və həmçinin siyasi əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki, tarixi torpaqlarımızın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində Qərbi Azərbaycan toponimləri bizə zəngin faktlar verir, onlardan ən etibarlı mənbə kimi istifadə olunur və artıq bu məsələ dövlət əhəmiyyətli bir məsələ kimi gündəmədədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsli və sadələşdirilmiş mətni. Bakı: 2004.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Bakı: 2007.
3. Амиров Г.С. Синонимы в произведениях Г.Тукая. Тюркская лексикология и лексикография. Москва: «Наука», 1971, 312 стр., с.47-61.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб.: 1893.
5. Худиев Н. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: 2016.
6. Наджип Э.Н. «Хосрау и Ширин» Кутба и его язык. Тюркологический сборник. Москва: Издательство «Наука», 1966, 276 стр., с. 80-91.
7. Древнетюркский словарь. Л.: 1969.
8. Kaşğari M. Divani-lügat-it türk. Bakı: 2004.
9. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. М.: 1979.
10. Mirzəyev H. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı: 2003.
11. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры Азербайджанского языка. Баку: «ЭЛМ», 1983.
12. Bayramov A. Qədim oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları – toponimləri. Sumqayıt: 1996.
13. Bayramova A. İrəvan xanlığı toponimləri. Bakı: 2016.
14. Sadıqova S. Dərələyəz toponimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili. Bakı: 2014.